

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫНЫң ДУНИЕНІ ПАЙЫМДАУЫНДАҒЫ РУХ ЕРКІНДІГІ

Махамбет рухы ғасырлар бойы өзіндік арасымен дамыған көшпенділер өркениетінің күйреуіне қақсая тұрып қарсыласқан, бүтіндей өзінің болмысымен, шығармашылық әлемімен ерекшеленетін құбылыс болды. Махамбет өзінің дүниеге көзқарасын берік ұстанған, оны ашық түрде айта алған, сөзіне ісі сай жалынды тұлғалық болмысымен ерекшеленді. Ол көшпелілер мәдениетінің небір асыл інжу-маржанын өз шығармашылығында өре білген ерекше шығармашыл Тұлға. Асан қайғы, Доспамбет жырау, Шалқииз ақынның ізімен Махамбет те ауызша көркем сөз мәдениетін жалғастыруши болды. Адамдар арасындағы теңсіздік үлкен қақтығыстарға өкелетіні аян. Осындай қайшылықтарға толы қазақ қоғамы

озбырлыққа шұлғи беруден бас тартты. Одан әрі қарай төзу мүмкін емес еді. Өр мінезді, еркін халықтың намысшыл ұлдары ашық куреске шықты. М.Жұмабаев адамның берік мінезін сипаттағанда «Егер бір адамның қайраты күшті болса, сөзінен ісі айрылмайтын болса, ондай адамның мінезі қайратты мінез, күшті мінез», - дейді [1]. Патша өкіметі мен жергілікті билеушілерден озыбырлық пен езгінің неше түрлісін Исатай да басынан өткерген. Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс азаттық пен бостандық үшін саналы түрде үйымдастырылған еді. Олардың өзіндік санасты алдымен туған жерін, елін сүюі, өмір сүруінің мәні болған еркіндікке деген құштарлышы, ол сана Гегель тілімен айтсак, қожайын

сананың денгейіне көтерілді. Осы өзіндік сана мен адам еркіндігінің диалектикасын көрсете отырып, адамның дүниеге келіп өзіндік санасы қалыптасқан уақыттан бастап еркіндік пен бостандық туралы идея да өмір сүреді. Адам еркіндігі мен олардың құқықтары аясының шектелуі осы өділетсіздіктерге қарсы ұлт-азаттық қозғалыска түрткі болды.

Адамның басқа жаратылыстардан айырмашылығы, Гегельдің анықтауынша, ол – «ойшыл рух». Еркіндікті басқалардан тәуелсіз болу деп анықтай отырып Гегель: «Алайда рухтың еркіндігі тек басқадан, осы басқадан тыс қабылдап алынған тәуелсіздік қана емес, қайта осы басқада қол жеткен еркіндік. Ол басқадан қашқақтап жүріп емес, бірақ оны еңсеріп барып іске асады» [2]. Гегель түсінігіндегі еркіндіктің белсенді сипаттамасы пайда болды. Махамбет барлық болмысымен еркіндік үшін құресті. Шынайы еркіндік рухта тікелей бар өлдене емес, бірақ оның іс-әрекетінде өлі тек тууға тиісті ғана сондайлық өлдене [3]. Сонымен рух өз еркіндігін өзі жасайды, сондықтан еркіндік – іс-әрекет. Махамбеттің Истатай атынан жазылған «Әй, Махамбет жолдасым» деп атлатын дастанында Әйтке бидің «Елдің бағын ашпаса, ер мұратқа жетер ме? Ерінің сағын сындыраса, ел мұратқа жетер ме? Ел тіргі ері, ер тіргі елі бола білген қауымның басынан бағы кетер ме!» деген қанатты сөздері Истатай мен Махамбет көтерілісінің көздеңен мақсатына жете алмауының бір себебін айшықтап түрғандай.

Махамбет мұрасы тарихи деректілігімен, қаһармандық үнімен казақ халқының рухани өлемінің шыңына шықты. Ойшылдың философиялық ой тұжырымдырын зерделеу ғылыми ой танымызыздың өсіп өркендеуімен толыға беретіні сөзсіз. Адамның мәдени-тарихи даму барысы оның түпкі онтологиялық мәні, ол еркіндік. Ішкі еркіндігінің арқасында өзін, өз өлемін таңдауы арқылы шығармашылықты тудырады. Асан қайғы бабамыздың «Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады. Су түбінде жатқан тас, жел толқытса шығады. Ой түбінде жатқан сөз, шер толқытса шығады» деп айтқандары Махамбеттей ақынның жырларын тудырған замана шерін болжағандай еді. Махамбеттің дүниетанымдық түсініктері адам мен қоғам арасындағы қара-ма-қайшылықтар тудырған мәселелер болды. Осы өмір қажеттілігінен туындаған мәселелердің ойшыл шығармашылығындағы көріністеріне философия тарихы арқылы талдау жасағанда, олардың тұтас дәуірлерді қамтитын үрдістермен астасып жатқандығын баса көрсеткен ләзім. Махамбеттің дүниеге көзқарасы дәстүрлі қазақ мәдениетінің

аясында қалыптасты. Өзіне дейінгі жыраулар шығармашылығының ізімен өмірдің өздеріне қымбат құндылықтарын жырға кости. Ақтамберді жыраудың «Құлдір де құлдір кісінетіп, күрәнді мінер ме екенбіз» деп басталатын толғауының желісімен өмірмәнділік болған асылдарын былай деп аңсайды:

Айналайын Ақ Жайық, ат салмай өтер күн қайда?

Еңесі биік боз Орда, еңкеймей кірер күн қайда?

Кет Бұғадай билерден, ақыл сұрап күн қайда?

Еділдің бойын ен жайлап, шалғынға бие біз байлап,

Орнықты кара сабадан боз баламен күліп ойнап,

Кұмыз ішер күн қайда? [4]

Жыраулар шығармашылығының басты ерекшелігі адам еркіндігін ең басты құндылық ретінде тануында. Махамбет дәстүрлі қазақ қоғамының мамыражай кездерін сағына күніренеді. Жыраулық дәстүрдегі рухани дүниетаным замана тынысы арқылы Махамбет шығармашылығының өзегіне айналды. Кемел адамның жан дүниесін бүкіл Әлемге тенгерсек, Махамбеттің өмбебаптылығына ерекше тоқталып өткеніміз жөн. Махамбеттің рухани әлемінің тұнғиғының сарапалайтын болсақ «жігітке жеті өнер де аз» дейтін халқымыздың талап-тілегіне сөз өнері мен саз өнерін катар жарыстырып мереін тасытқанын бағамдаймыз. Сарбаз ақын өзінің шешендігімен топ алдында сөз бастаса, ержүректілігімен қол бастаған көсем де болды. Поэзияда аскактық, өршіл рухты паш етсе, музыка саласында күйдің көнілді дүр сілкіндірер ерекше сазын шертті. Сөз өнерімен қоса саз өнерімен бірге өрнектелген еркіндікке деген бүлкіншіс халқының азаттығы жолындағы нағыз курескер Тұлғаның хас батырлық іс-әркетімен де сипатталады. Адам еркіндігі жайындағы Кант ілімінің ерекшелігі «еркіндік» пен «жеке тұлға» туралы түсініктің тере тендігінде болып табылады. Жеке тұлғага ғана еркіндік тән, жеке тұлға жоқ жерде еркіндік те жоқ, еркіндік болмаған жерде жеке тұлға да жоқ. Канттың пайымдауда тұлға дәрежесіндегі адам, ешқашан құрал болмауы тиіс. Ол былай деп жазды: «Мен: адам және барлық зерделі жаратылыстар әртүрлі ырықтардың кез келген жерде қолданатын құралы ғана емес, өзіне өзі мақсатты өмір сүретіндігіне сендерімін» [5]. Жеке адам мен еркіндік жайында Кант келесі тұжырымдасында анығырақ тоқталып былай дейді: «Бүкіл жаратылғандардан нені болса да және не үшін болса да тек қана құрал есебінде ғана болса, тек қана адам, сонымен катар әрбір саналы тіршілік иесі өз өзінің мақсаты» [6]. Жеке адамның Тұлға дәрежесінде қалыптасуы ерлікпен пара-пар дейтін болсақ, ерлік – батыл-

дық, ұстамдылық, табандылық сияқты қасиеттерді талап етеді.

Отырықшы өркениеттің туындысы болып табылатын отты қарулар зенбірек, мылышпен қаруланған Ресей патшалығының қарулы күштеріне төтеп беру мүмкін емес еді. Исадай мен Махамбет көтерілісінің жеңіліс табуы қоғамдық даму үрдісінің ендігі жерде көшпенді күйде қалуға болмайтындығын ұқтырды. Ғылым мен техникасы дамыған көрші елдер, осы жетістіктерін соғыс мақсатына жұмсап, көрші халықтарды құлдыққа салып жерлерін басып алу үшін пайдаланды. Осында жымыскы сыртқы саясат ұстанған Ресей патшалығы алдымен үш ғасыр бойы хандық билік құрған көшпелі елдің билеу аппаратын жоюдан бастады. Билік жайында, К.Әбішев «өз өзіннің қожайының болу» басқаша айтқанда, өз өзінді билеу – дей келе, әрбір жеке адам еркіндігі, одан кейін барып адамдар қауымдастырының еркіндігі биліктің тұп тамыры еркіндікте – деп анықтама берген болатын. Еркіндік – өзінді өзін, өз өмірінді, өзіннің сезімдерін мен ойларынды, мақсаттарын мен уәжінді, істерін мен қылыштарынды, ең сонында, ең бастысы – адамдық мәнінмен өз еркіндігінді билеу екендігін тұжырымдайды [7]. Осылайша ел билеушілері билік тізгінін біртебірте айрыла бастады. Өз елінің тағдырын басқалардың қолына ұстаратын, өз еркінмен құлдықты мойындаға деген сөз.

Жеке адам өмірінің үзілуімен, ол көтерген мәселе мен қоғамдағы қайшылықтар шешілмейді. Біраз уақытқа тұншығуы, іштен тынуы болады. Халық жадында Махамбет пен Исадай ерлігінің, олардың істерінің ізгіліктілігі мәңгіге сакталады. Махамбеттің ұлттың еркіндігі мен бостандығы жолындағы құресі оның халықты қарулы көтеріліске бастауы еркіндікті ешқашан өзін қарсылық көрсетіп тартып алмасаң ешкім бермейтінін ашық түрде жалынды жырымен де, нақты ісімен де көрсетті. «Бірақ XIX ғасырдағы Қазақстан жағдайын ескерсек – деп жазды О.А.Сегізбаев – қоғамдық дамудың заңдарын түсіне алмады. Оның дүниеге көзқарасында стихиялық материализм мен реализмнің элементтері басым болғандықтан ғылыми-теориялық тұжырымдар жасай алмады. Сондықтан да Махамбет Өтемісов қанауышларды аяマイ сыйнай отырып, халықты бостандық үшін құреске шақырып отырғанымен қазақ қоғамын әлеуметтік-саяси қайта құрулары жайында жобалар үсінін алмады. Езілген халықтың арманындағы еркіндікті, болашақта жаңа қоғамдық құрылымынан емес, әділеттілікті орнатудың негізі ретінде жырлады» [8]. Махамбеттің ұлттың азаттығы жолындағы

жалынды құресі жаппай халық көтерілісіне ұласа алмады, себебі ұлттың намысы мен жігерін оятып, олардың күшін топтастырып, болашакқа жасалынған ұлттық идеядағы жоспардың болмауынан дер едік. Сонымен көшпелі өмір салтымен артта қалған қазақ қоғамы бодандықтың қамытын осылайша іліп алып журе берді.

Осында Махамбет өмір сүрген кезеңнің жалпы тарихи-әлеуметтік жағдайы, оның дүниетанымы мен рухындағы еркіндік пен азаттықтың қалыптасуының алғышарты және негізгі белгілерін үсінін келе, еркіндіктің таза теориялық көрінісін философиялық тұрғыдан талдау үшін, алдымен, оның денгейлерін ылайша топтап көрсетуіміз қажет:

- Ішкі психологиялық еркіндік – ерік күші арқылы өзін-өзі билеу;

- Қоғамдағы еркіндік – саяси-әлеуметтік саладағы азаттық сарыны;

- Ұлттық рух еркіндігі – тарихи-дәстүршілдік пен ұлттық психология.

Бұл үшеуі жеке дара оқшау, бір-біріне қатыссыз ұстанымдар емес, бір-бірінен туындалап, бірін-бірі толықтырып, бірлесе әрекет ететін тұтас еркіндік аймағына кіріктіріледі. Сондықтан біз оның таза теориялық денгейлерін психологиялық-философиялық тұрғыдан таразылап көрсетуіміз қажет. Махамбеттің еркіндік шенберін талдай келе, оның еркіндік рухының өзіне бағытталуына, ішкі күшінің қуаттылығына, өзін билей алудына байланысты оны «ішкі психологиялық еркіндік» деп атауымызға болады. Ол адамның өз еркін бағындырудың еркінен туындаитын рухани күшінің басымдылығы екендігі Махамбеттің рухында анық байқалады: «Мен, Мен, Мен едім...» деп басталатын толғауын ішкі психологиялық және ұлттық рухтық бағдарда ажыратып қарастыруымызға болады. Шындығында, осы «Мен» поэтикасы әлемдік ақындардың толғауларында аса көп кездеспейтін ерекше эмоционалдылық сарын. Ал қазақ поэзиясында аз-кем болса да, кездесіп отырады. Мәселен, «Ер Тарғын» жырындағы Қартқожақтың өзін таныстыруында, ақындар айтысындағы өзін асқақтату тәсілдерінде т.б. қолданылады. «Қазақ философиясында, – деп жазды И.Ерғалиев – билер мен шешендердің, ақын-жыраулардың өз атынан сойлеп, өз ой-түсінігін, «Менін» паш ете отырып, өздерін ақыл-ойдың субъект ретінде көрсетуі». Иә, дала ойшылдарының өздерін «Мен» деп атағанда өзінің дүниеге белгілі дәрежеде көзқарасы қалыптасқандығын, халықты уәжіне сендіре алатындығын, әділдігін мақтандыспен айта алатындығында. «Мен» деген Кіслілікті, Дара тұлғалық-

ты өздерінің басқаларға ұқсамайтындығын сезінгенде айтылады. Махамбеттің «Мені» туралы пайымдай отырып, оның хан-султандарға, елі мен жеріне, досы мен жауына осы мені арқылы қатынас жасауы оның өзіндік бағыт үстанған нағыз өз дегенінде тұра алатын хас батырлығын пашеткенін аңғаруға болады.[9]. Осы Меннің еркіндік мәселесінен туындағыны асқақтығына мән берген Махамбет философиясын зерттеушілеріміз оны экзистенциалистік сарынмен талдайды: «Объективті уақыт ағымы – оның Мен – сенімділігімен қайшылыққа түседі де, оның тұтас өмірі шекаралық жағдайлар күйде болады да, өзінің адамдық мәнінің қыспакқа түсіу өзіндегі-Менді онтологиялық азаттыққа итермелейді» [10]. Бұл пікірлерін «Мен тауда ойнаған қарт марал», «Боз ағаштан биік мен едім» тәрізді табиғат құбылыстарымен бірегейлендіру толғаулары бойынша дәйектеп қояды. Бұл тұста оның дүниетанымын тек батыстық экзистенциалистік бағытпен шектеп қоюға болмайтындығын атап өте отырып, ұлттық танымдық бағдар тұрғысынан өрі қарай зерделей түсеміз.

Бірінші, оның формалық ерекшелігіне назар салсақ; бұл сөз катарапынан бірнеше рет қайталанады, толғаудың ортасында немесе соңында емес, басталғаннан-ак жүзеге асады, «едім» сөзі арқылы толықтырылады да, ол әрбір ойды тиянақтап тұруға қатысады т.б. Яғни осы формалық жақтар сөздің өсерету күшін арттырады. Бұл өсерету мотиві ішкі руханилық қуаттың күшінен туындалған тұр. Осы тұста ақын толғаған Меннің өлемдік философиялық ойдағы Менге, психологиялық Менге қаншалықты қатынасы бар екендігін байытпап алудымыз қажет. Мәселең, Р.Декарттың «Ойлаймын, демек өмір сүремін» тезисінде «Мен» мәтін астарында орнықкан. Ол өзінің өмір сүретіндігінің метафизикалық деңгейін ашып көрсету үшін алынған нұсқа және рационалдықпен шартталған болса, И.Г. Фихтенің «Мені» – «Мен емеске» қарсы қойылатын, өзін сыртқы дүниеден ажырататын және сана, ерік, ойлау тәрізді психикалық процестерді жинақтайтын жалпы тұсінік болғандықтан, субъективті идеалистік сипатта күрылған. Ал психология мен философиядағы «Мен-Тұжырымдамасы» адамның өмірлік мақсаттары мен өзін айқындауға арналып, шынайы, фантастикалық, идеалды т.б. формаларға тараңдалады. Демек Махамбеттің поэтикалық Мені бұндай батыстық үлгілермен тұсіндіруге келмейтін, мағынасы теренірек, тек рационалдық қана емес, эмоционалдық рендер жамалған феномен. Ол осы «Менге» маңыз бере отырып, оны орталық

тұсінікке айналдырады. Осы тұста «Меннің қаншалық мағынасы бар, ол неге қайталанып тұр» деген қарапайым сауз тұындаиды. Біріншіден, ол – ішкі рух қүшінің толғанысы, еркіндіктің айбарлы, белсенді, әрекетшіл, намысшыл мазмұнын камтыса, екіншіден, өкініш пен аңсаудың, күйініш пен цикл бойынша қайта жігерленудің құлдыраушылық тұсы, себебі, онда трагедиялық сарын да бар. Үшіншіден, өзін-өзі айқындаудың, өзін-өзі ашудың персоналистік үлгісінің еркіндік рухына тоғысуы. Төртіншіден, таза бірегейлену үдерісін білдіреді. Мен сөзінің қайталануы арқылы өзінің болмысынан өзі ажырап бара жатқан сәттен қайтадан өзіне оралуына ұмтылатын өзіне бірегейлену. Бұны өлең мазмұндарынан-ак айқын аңғаруға болады. «Едім» тұсінігі өткен кезеңнің нышанын сездіретін, бұрынғы Меннің өткіншілігін сипаттайтын және оның шынайылығын дәріптейтін еркіндік рухының солғындануын да білдіреді.

Демек бұл Мен – Рухтың Мені, нақтырақ айтсақ, еркіндік рухының Мені. Бұл тұсіндірмелер батыстық таным бойынша құңғірттеу болуы ықтимал. Дегенмен Махамбет дүниетанымы арқылы ұсынып отырған осы ішкі Рухтың еркіндігі үлттық философиялық тұсінік деп анықтай ала-мыз. Оның бұл жердегі ерекшелігі – Еркіндік пен Еріктің тұтасып, Рух тұрінде көрінуі. Себебі осы ерікпен тұтасудың мақсаты тұлғаның және халқының әлеуметтік еркіндігі мен саяси бостандығына келіп тоғысады.

Махамбеттің осындай ішкі психологиялық еркіндігін өрі қарай саралтасақ, оның «Мені», жалпылай алғанда, халық рухының тұтасқан күйдегі еркіндігі, әлеуметтік МЕН. Ал жекелей қарастырасақ, ол өзінің жалғыз еркіндігі мен рухын Исатаймен бөліседі: «Исатайдың барында, екі тарлан бөрі едім». Демек Махамбеттің ішкі еркі Исатайдың рухымен тұтасады. «Бөрі» тотемі үлттық фольклорда жиі кездесетін мотив. Дегенмен, жоғарыда атап өткендей, көшпелілік өркениеттің ақырын сезінген Махамбет поэтикасындағы «бөрі» және өзін «бөрімін» деп атап казак дүниетанымындағы соңғы тенеулердің бірі тәрізді. Осыдан біз бөріге еліктең еркіндік рухының шабытты, айбарлы, әрекетшіл, құресскер көшірмесін анық байқай ала-мыз.

Сондықтан Махамбет дүниетанымы арқылы еркіндіктің енжар, жай ғана абстрактілі ұғымдық деңгейін біз белсенді, әрекетшіл және тәжірибелік дәрежеге дейін көтеріп, оны «өміршен еркіндік» деп атап казақ. Оны үлттық философиядағы еркіндіктің ерекшелігі екендігін ашып көрсетуімізге болады. Немесе оны «үлттық

еркіндік философиясының рухтық түрі» деп нақтылай түсіуміз дұрысырақ төрізді.

«Қоғамдағы еркіндік – саяси-әлеуметтік салағағы азаттық сарыны» деп атап көрсеткен екінші деңгей, әрине, біріншіден, қоғамдағы әділетсіздіктен, екіншіден, Ресейдің отаршылық саясатына төзбеушіліктен, үшіншіден, қошпелілік тіршілік ету дәстүрінің күйреуіне іштей қарсылықтың нақты тәжірибелік көрінісінен туындаитындығын жоғарыдағы талдауларымызға сүйене отырып дәйектей аламыз. Бұның саяси-әлеуметтік сипаты жеке адамдық еркіндік шенберінен шығып, тұтас ұлттың еркіндігін ансаумен байланысты. Ол – шынайы ұлттық рухтың нақты ұжымдық еркіндігі. Біріншіден, ол жалғыз емес, қолдаушылары сол қазақ халқының өкілдері, яғни, ол қоғамдық санадағы ұжымдық бейсаналылықтың ішкі мотивтерінің сыртқа шығарылған көрінісі. Екіншіден, егер К.Г. Юнг теориясына сүйенсек, байырғы намысшылдық пен жігер архетиптерінің оянуы, құлдық пен еркіндікten айрылуға төзбеушілік. Үшіншіден, Махамбет осы ұжымдық ұлттық рухтың сан мындаған жылдардан бергі жалғаскан еркіндігін жалғастыруын қамтамасыз етуге ұмтылуши және оны ансауши тұлға болғандыктан, оның бойында ұлттық рух еркіндігінің нышаны бар жеке даралыққа айналады. Бұл дара-лық екінші қырынан алғанда, ұжымдық-ұлттық рухтың жалқы өкілі, тұтастықтың бөлшегі. Бұл тұста «егер олай болатын болса, еркіндіктің көрінісі, іске асуы неге тек қана жалғыз тұлғаға жүктелген» деген сауал туындаиды. Бұл ұлттық танымдағы рух еркіндігінің ерекшелігіне байланысты. Біріншіден, оның тарихи сабактастығы айқын. Мәселен, эпостық дәүірдегі өмір шындығында да, рух еркіндігі, образдық түрде болса да, жалғыз тұлғаға жүктеледі. Екіншіден, ол Махамбеттің өзіне ғана тән даралық қасиеттеріне байланысты. Мәселен, оның ақындық, қүшілік өнері бұл тұста, қоніл көтеру қызметінен елді рухтандыру, азаттық үшін куреске шақыру, жігер мен намыстың терең архетиптік тамырларын оятудың психологиялық тетігіне айналады. Мәселен, ол Исатайдың серігі ғана екендігін ескерсек, әйгіленуі мен танымалдығы жөнінен Исатайдың қатар қойылады. Өйткені ол тек қана батыр емес, ақын, қүйші, әрі жас жағынан да кіші. Сондыктан Махамбеттің ұлттық Рухтың жаршысы қызметін атқаруы тағдырың тандауы, оның ішінде ұлт тағдырының талғамы, заманның объективті қажеттілігі болып шығады. Демек ол – «әлеуметтік тандаулы тұлға».

Осында заманның Махамбетті тандауы келесі кезекте Махамбеттің еркіндікіті жеңіп алу үшін құресті тандауымен жалғаса түседі. Мәселен,

Г. Нұрышева атап көрсеткендей: «Осылайша жа-бырқаған ақын жалғызыдықка, өмірмәнділік гиперрефлексияға қарсы күш ретінде қүресті тан-дады және оны өмірінің ақырына дейін жүргізді. Бұл тандау оның қыындыққа мойымаған ішкі рухани мықтылығын көрсетеді»[11]. Оның әрбір өлең жолдары рухтандырушылық қызмет атка-ратын рухани қажеттілік. Осы тұста Е.Д. Тұрсыновтың жаугершілік замандағы қаһармандық дәстүрлерге шолу жасай келіп, қарсы жақпен болатын сөз сыйысының сиқырлық әрекет етуші қуаты болғандығын, оны түркілік батырлардың онтайлы пайдаланғандығын[12] атап көрсетуіне сүйене отырып, Махамбеттің толғау сарындарында осы мотивтің сабактаскан нұсқасы бар екендігін дәйектей аламыз.

Бұдан біз әлемдік философиялық ой ағымындағы еркіндік мәселесінің қозғалуынан ұлттық таным-түсініктегі еркіндіктің елеулі айырмашылықтарын тани аламыз. Атап айтқанда, бұл еркіндік парасатты ойтолғамның объектісі болу-мен қатар, біріншіден, тәжірибелік тексерілген, оны Махамбеттің қүрескерлігі арқылы анықта-уымызға болады, екіншіден, ол эмоционалдық ренде жамайды, үшіншіден, Рухтың белсенділігі, әсер етуі, ұжымды ұйымдастырушылығы және психологиялық дайындаумен астасып жатқан-дығы және іске асырылатындығы екендігін тұжырымдай аламыз. Махамбет тұлғасы еркіндіктің осы сапаларын дәйектеудін біз үшін нақты мысалы.

Осыдан – «Ол ұлттық рух еркіндігін неге жоқтайды», «Рух еркіндігі осы кезеңде nelіктен өрши түсті» деген сияқты туындаитын сауалдарға байланысты, еркіндіктің саясилаған аренадан көрінінің себебі, оның ішкі болмысына келтірілген нұқсанға байланысты. Еркіндік рухы өзінің болмысын сактауға, өзін-өзі үнемі бірегейлендіріп отыруға, өзін қайтадан тануға ұмтылып отыратын табиғи, биологиялық, психологиялық, рухани қуаттылық. Бұлай түсіндіру оны мистикалық таным, символикалық тенеу дәрежесіне алып келмейді. Осы еркіндіктің өміршендігі, тайталасы, қүресі, өзін сактауға ұмтылысы – Махамбет әрекетінен анық көрінетін шынайылық. Ал оның осы сәтте, нақ осы тарихи кезеңде өрістеуі мен өршуінің себебі еркіндік рухын шектейтін отаршылдық саясаттың позициясы екендігі түсінікті. Демек оның еркіндікті аңсауындағы оқшаулығы – шартты, образды, типтік түрдегі жалғыздық. Махамбеттің өмірінің соңғы кезеңдеріндегі оның рухының жасуы, курескерлік санасының бәсендесеуі тек батыр тұлғаның ғана жеке психологиялық, күйініші

емес, тұтас ұлттық рухтың ұзақ кезенге созылған женілісі болып табылады деп ой түйіндей аламыз. Бұны, тарих шындығы көрсеткендей, Махамбет дәуірінен бастап, бүгінгі күнгі тәуелсіз Қазақстан кезеңіне дейін жалғасқан 200 жылдық отаршылдық дәуір дәлелдейді.

Осылайша біз Махамбеттің ішкі психологиялық ерік күшінің әлеуметтік еркіндікке жалғасқан тасымалдануын тани аламыз да, екі еркіндіктің себеп-салдарлық қатынасын, ішкі мазмұндық бірлігін анғарамыз. Мәселен, оның психологиялық ішкі қуаттылығының оянуының себебі, алдымен, ішкі потенциалды күш – эндогенділік, содан соң, сыртқы мотивтер – экзогенділік, яғни, саяси-әлеуметтік жағдай екендігі анық.

Ал «Ұлттық рух еркіндігі – тарихи-дәстүршілдік пен ұлттық психология» деп көрсетілген деңгей осы екі сатының тұпbastамалық негізі мен алғышарты, толықтырушысы болып табылады. Ол жоғарыда атап өткеніміздей, жігер рухының архетиптерінің оянуы, ұлттық психологиядағы намысшылдық стереотиптердің жандануы, діліміздің жауынгерлік рух сабактастырының шынайылануы сиякты ұдерістер арқылы іске асырылатын тарихи қалыптасқан рух еркіндігі.

Сондықтан ол тарихи тұрғыдан алғанда да зан-ды логикалық сабактастық. Бұл сабактастық сан мындаған жылдар бойғы азаттық сүйгіш еркіндік психологияның сақталуының мирапкорлығы. Бұл мирапкорлық генетикалық қырынан, мәдени-әлеуметтік жағынан болсын, тарих шындығы мен ұлттымыздың тұтас өмірінің болмысы дәлелдеген, өрі сан мәрте рет тәжірибеден өткізілген шындық. Халқымыздың жаугершілік дәстүрі еріккен өрекет емес, объективті заман шындығынан ырықсыз тұрде шындалып шықкан еркіндікті аңсау құндылығы. Яғни осы еркіндікті басты құндылыққа шығарған ұлттық дүниетаным жаугершілдік өмір стилін тұракты тұрде қалыптастыруға ден қойған. Батыр ақынның өмірмәнділік өрекетінің тарихи-дәстүршілдік тұфыры да осы деп айта аламыз.

Осыдан «Махамбет өзіне табиғи тұрғыдан міндетtelген еркіндікті сақтау парызын атқарды ма» деген сауал туындастақ, атқарғандығын, бірақ мақсаты объективті себептерге байланысты толық орындалмағандығын көреміз. Себебі, тарих дәлелдегендей, халқымыз үнемі женістерге жете бермеген, женіліс те болған. Махамбет осы женілістердің көп құрбандарының бірі. Бірақ женіліс, ұлттық тарихи рух еркіндігі тұргысынан қарағанда, түбекейлі болып табылмайды. Себебі Женіс пен Женіліс кезектескен өмір өткеніміздің

өн бойында және өмірдің зандаудығы ретінде кездеседі. Сондықтан женіліс – түбекейлі күйреу, тарих сахнасынан мұлде жоғалу емес,циклды қайта жанданудың шарты іспеттес. Демек Махамбеттің женілісі еркіндіктің женілісі емес, оның қайта жандануының, өркендей түсуінің негізі. Бұның нақты мысалы 200 жылдан кейінгі 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы. Бұл қозғалыс та тарихи қалыптасқан еркіндік сүйгіштің зандау табиғи, генетикалық, әлеуметтік, саяси жалғасы деп айта аламыз. Тарихымыздың осындағы нақты өмірлік картиналар Махамбет дүниетанымы арқылы біз ұсынып отырған еркіндіктің тарихи-дәстүршілдік деңгейінің бар екендігін айқынтайтын.

Осыдан жоғарыда көрсетілген үш деңгейдің өзара байланысы мен бірін-бірі толықтыратындығы анық көрініс табады. Оны қысқаша түрде «Ұжымдық – Тұлғалық – Ұжымдық» үштігі арқылы өрнектел көрсетуімізге болады. Бастапқы «Ұжымдық» - еркіндіктің жалпы қалыптасқан табиғи, генетикалық негізінің Махамбет тұлғасы арқылы көрініс табуы, «Тұлғалық» - ақынның ішкі психологиялық ерік күші бойынша айқындалуы, «Ұжымдық» - махамбетшілердің көтеріліске қатысуы негізінде шынайылануы екендігін түсіндіріп өтүмізге болады.

Демек Махамбет танымындағы еркіндік мәселесін таразылай келе, біз, оның ұлттық сипаттағы негізгі ерекшеліктерін анықтадық:

- саяси сипат алғанмен, ол үстемдік жүргізушілермен келісімпаздық, келісімшарт арқылы жүзеге аспайды;
- психологиялық тұрғыдан тек рухтандырушылық идеологияны ғана қабылдайды; рухты жасылту, экзистенциалистік түнілу сарындары жок.
- акпараттық курес түрлеріне жүтінбейді. Тек шынайы тәжірибелік тұрде ғана іске асады;
- құдайшылдық, мистикалық, мифтік нышандар мұлде қатыспайды;
- еркіндік тек теориялық қағида ғана емес, белсенді, өрекетшіл, өміршеш сипатта құрылады;
- еркіндік жалаң емес, көпқызыметті, көптүрлі, құрылымды жүйе. Мәселен, ол ерікпен бірлікте, халық рухымен тұтас, сезімдік мазмұнды болып күрделі синкреттік бірлікті құрайды т.б.

Қорыта айтқанда, Махамбет ақынның поэтикасындағы еркіндік мәселесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Ондағы еркіндік тұпкі мәндеге азаттық идеясынан туған, рухтанушылықпен, жігерленумен, еркінсіздікке, құлдыққа төзбеушілікпен қаруланған мотивтермен тоғысады.

Махамбет шығармашылығы рух еркіндігін күрескерлік жолмен орнатудың нағыз өнегесі бол-

лып табылады. Оның рухтандыруышылық күші үрпактары үшін әрқашан намыс пен жігерін маздататыны сөзсіз.

ӘДЕБІЕТ

1. *Жұмабаев М.* Педагогика.- Алматы: Ана тілі, 1992.160 б. 148б.

2. *Гегель.* Элемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. «Кант және Гегель философиясы».8-том.-Алматы: Жазушы, 2006. – 520 б. 288б

3. *Гегель.* Элемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. «Кант және Гегель философиясы».8-том.-Алматы: Жазушы, 2006 – 520 б. 289б

4. *Махамбет.* Жыр-жебе.-Алматы: Дайк-пресс, 2003.-1506, 576.

5. *Кант И.* Соч.Т.4.С.269.

6. *КантИ.* Соч.Т.4.С.414.

7. *Абшиев К.А.* Власть как проявление глубинного устремления людей к свободе// Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы, 2007.-470 с. С.53.

8. *Сегизбаев О.А.* Казахская философия XV - начала XX века.- 1996.-4726.1786.

9. *Ергали И.Е.* Философия как духовная деятельность.Под общ. ред. А.С.Серикбаева. – Астана, 2003. – 283с. 154 б.

10. *Аташ Б.М.* Махамбет философиясындағы «Меннін» деңгейлері. Махамбет ерлік пен елдіктің өшпес рухы // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Атырау, 2003.-393 бет (347-350 бб.) (347 б.).

11. *Нұрышева Г.Ж.* Махамбет поэзиясындағы экзистенциялық сарын. Махамбет ерлік пен елдіктің өшпес рухы // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Атырау, 2003.-393 бет (272-277 бб.) (276 б.).

12. *Тұрсунов Е.Д.* Истоки тюркского фольклора. Коркыт.-Алматы: Дайк-Пресс, 2001.-168 с. (с.111-112).

Резюме

Рассматривается идея свободы в творчестве Махамбета Утемисова в контексте развития этических взглядов казахских мыслителей. Проанализированы основные ценностные ориентиры и мировоззренческие установки видного казахского акына XIX века.

Summary

In the scientific article the idea of freedom is examined in creation of Makhambeta Utemisova in the context of development of ethics views of kazakh thinkers. Basic valued orientiry and world view settings of visible kazakh akyna Kh²kh is analysed ages.